

В. А. Косаківський, В. С. Рудь

АРХЕОЛОГІЯ БУШІ ТА ЇЇ ОКОЛИЦЬ

Статтю присвячено результатам дослідження археологічних пам'яток поблизу с. Буша, проведених експедицією Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського в 2007—2009 рр. До наукового обігу вводяться переважно матеріали Середнього Трипілья (етапи VI, VII).

Ключові слова: Буша, багатошарова пам'ятка, трипільська культура, кераміка, знаряддя праці.

Пам'ятки археології Буші привертали увагу дослідників здавна. Ще у 1883 р. відомий український історик В.Б. Антонович відкрив і дослідив скельне приміщення з наскальним рельєфом, відоме сьогодні як Бушанський, або Скельний храм [Антонович, 1886, с. 97—100].

Ю.Й. Сіцінський, описуючи археологічні пам'ятки Поділля, не оминув увагою і Бушу та її околиці. Він пише про те, що тут були знайдені окремі знаряддя праці з кременю, а ще у 1873 р. — чотири бронзові кельти. Дослідник згадує дві печери, в одній із яких були написи XVII—XIX ст., а також подає відомості про рельєф із наскельним зображенням та описує вал і рів городища, що залишилось від колись великого міста «Голополь», або «Антополь». Також повідомляє про п'ять курганів, чотири з яких розташовані на поміщицькій землі [Сіцінський, 1901, с. 91].

Вивчення скельного храму продовжили В.М. Даниленко у 1961 р. та експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту під керівництвом І.С. Винокура у 1985 та 1987 рр. [Винокур, 1994, с. 122].

Провівши археологічні розвідки та зібравши численний археологічний матеріал на території Буші та в її околицях, І.С. Винокур встановив,

що після трипільських племен тут проживало населення доби бронзи (II тис. до н. е.). Ним також виявлені поселення скіфського часу (VI—IV ст. до н. е.), поселення черняхівської культури (II—V ст.), ранньосередньовічне слов'янське селище (V—VIII ст.), давньоруське поселення (XI—XIII ст.) та пізньосередньовічний замок і місто. Отже, щонайменше, від V тис. до н. е. на території сучасної Буші безперервно проживали люди [Винокур та ін., 1991, с. 99—101].

Багато років вивченням історичного минулого Буші та її околиць, у першу чергу виявленням пам'яток археології, займається О.О. Пірняк. Завдяки його багатолітній і самовідданій праці та його стараннями у Буші в серпні 2000 р. створено єдиний на Вінниччині Державний історико-культурний заповідник «Буша», який він і очолює.

В рамках розвитку цього заповідника та з метою музеєфікації відкритих археологічних пам'яток і проводяться охоронні археологічні дослідження останніх років.

У 2005 р. археологічні розкопки у Буші проведено С.М. Рижовим та М.В. Потупчиком. Було відкрито й досліджено трипільську площадку на території середньовічного замку. Залишки житла законсервовано, кераміку частково реставровано, а над розкопом зведено павільйон у вигляді трипільського житла. Проводиться музеєфікація цього об'єкту [Зінько, Косаківський, Степанчук, 2007, с. 224].

У 2007—2009 рр. археологічні розкопки в Буші проводила археологічна експедиція Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського під керівництвом авторів даної роботи. Основна увага в цих розкопках була зосереджена на вивченні трипільського поселення у с. Буша, яке розташо-

ване в місці впадіння у Мурафу (ліва притока р. Дністер) р. Бушанки на видовженому трикутнику, що утворився між річками. Зі сходу, півночі і південного заходу поселення природньо захищене високими пагорбами. Площа поселення приблизно 10 га. Переважна більшість його території знаходиться під сучасною забудовою, а інша частина входить до складу Державного історико-культурного заповідника «Буша».

ДОСЛІДЖЕННЯ 2007 р.

Розкоп 2 закладено поряд із розкопом 1 (2005 р.) та неподалік від замкової вежі. Розміри розкопу 10 × 14 м (площа 140 м²). Більша частина розкопу 2 розташована на сільському стадіоні, спорудженому в середині 1980-х рр., а інша його частина — у боковій стінці стадіону. При нівелюванні поверхні стадіону в північній його частині культурний шар знищено повністю. У південній і західній частинах стадіону культурний шар пам'ятки виявлено на значній глибині. Лише у східній частині стадіону верхню частину культурного шару порушено частково. Таким чином, сучасна денна поверхня над трипільською площадкою виявилася порушеною. Тому у цій частині розкопу знахідки виявлено вже на глибині 0,1—0,15 м. У той же час у боковій стінці стадіону культурний шар знаходився на глибині понад 1,5 м.

У розкопі виявлено 4 культурних шари. Верхній — пізньосередньовічний шар із матеріалами XVI—XVII ст., коли Буша була містом і на цьому місці розташовувався замок. Другий шар — черняхівський (II—V ст.). Третій шар — чорноліський (X—VII ст. до н. е.). Четвертий шар найнижчий — трипільський. Він представлений житлом 2, знаряддями праці та керамікою.

Житло 2 є складним житлово-господарським комплексом, який повністю не розкрито. Краї площадки оконтурені лише у південній та частково у південно-східній і південно-західній частинах розкопу. Наземна площадка займає площу приблизно 105 м².

У північно-західній частині розкопу виявлено цікаву деталь інтер'єру — вимостку, яка могла бути черенем від печі. Обмазка вимостки складається з глини і піску. Вона лежить на обмазці від житла.

Знайдені знаряддя праці виготовлені з кременю, рогу та кістки, глини та каменю. Крем'яні представлені ножевидними пластинками (рис. 1, 1), шкребками, наконечником дротика та іншими виробами. Вони виготовлені як із привізного волинського кременю чорного кольору зі світлішими смужками, так і з місцевого дністровського кременю чорного і сіруватого відтінків. Знайдено також заготовку для нуклеуса з волинського кременю. Крем'яні та кам'яні сокири представлені трьома зразками різних розмірів. Крем'яні сокири побували

у вогні й тому мають сіруватий відтінок та ряд мікротріщин (рис. 1, 2). Вироби з рогу та кістки — кістяне лощило, невелика рогова мотика, кістяна проколка. Виявлено також керамічне прясло, прикрашене 4 заглибленими лініями.

У розкопі виявлено керамічні матеріали, які належать до етапів VI і VII середнього Трипілья. Кераміка етапу VI представлена трьома групами. Перша — кераміка сірого та сіро-коричневого кольорів посереднього випалу, яка прикрашена канелюрами та гребінцевим штампом (рис. 1, 3, 4). Форми посуду — горщики зі слабопрофільованими вінцями, округлотілі з увігнутим всередину денцем. Орнамент становлять лінії канелюр, які обрамлені гребінцевим штампом. Друга — кераміка сірого, сіро-коричневого та коричнево-рудого кольорів із різним ступенем випалу. Глиняна маса різного складу. Форми посуду — горщики з відігнутими назовні вінцями. Орнамент у вигляді прокреслених заглиблених ліній, рядків ямок (рис. 1, 5). Зрідка заглиблені лінії заповнені білою пастою. До цієї ж підгрупи слід віднести й фрагменти біноклеподібних посудин виготовлених із такої ж глиняної маси та прикрашених заглибленим орнаментом. Третя — кераміка сірого, рідше сіро-коричневого кольору, в основній своїй масі неорнаментована. Глиняна маса з домішкою жорстви та грубозернистого піску. Зовнішня поверхня посудин шорстка, оброблена погано. Переважна більшість форм посуду — горщики з нахиленими досередини вінцями.

Кераміка етапу VII представлена двома групами — кухонна та столова. Кухонний посуд — горщики з широкими і високими вінцями та округлими плічками. Вінця профільовані, відхилені назовні. Посуд цієї підгрупи виготовлений з глиняної маси, до якої додано велику кількість товченої черепашки. Більшість вінець має орнамент у вигляді вертикальних розцосів. Верхній край вінець декорований рядком круглих наліпів, заглиблень, нігтевидних вдавлень. Зрідка такі вдавлення є в нижній частині вінець. Верхня частина плічок орнаментована іноді горизонтальними розцосами, по верху яких простежено декор у вигляді рядків заглиблень та півкіл, нанесених відтисканням річкового молюска. Інколи трапляються вінця та стінки без розцосів. На вінцях є парні наліпи. У місці переходу вінець у тулуб — рядок заглиблень. Плічка з орнаментом у вигляді заглиблених ліній. Двома фрагментами представлені ніжки від зооморфних посудин, виготовлених із кухонної формувальної маси.

Столова кераміка цього періоду представлена мисками, кубками, кубкоподібними та грушоподібними посудинами, амфорами, кратерами, біноклеподібними посудинами.

Найбільш чисельною категорією знахідок серед столового посуду є миски. Переважають конічної форми з ледь відхиленими назовні вінцями. Випал якісний. Колір черепка чер-

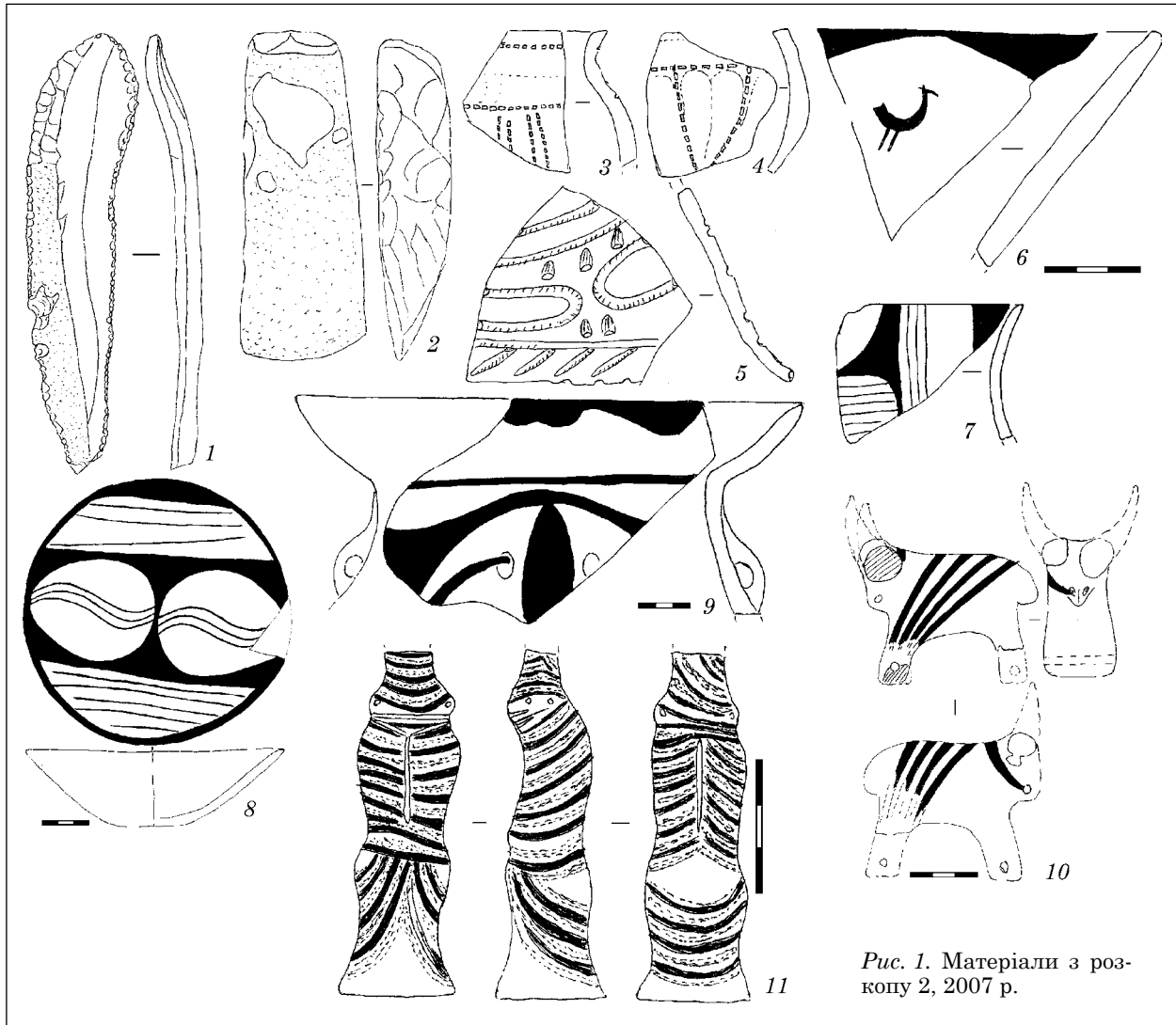

Рис. 1. Матеріали з розкопу 2, 2007 р.

воно-цегляний. Поверхня миски, яка розписана, покрита ангобом. Розпис виконано чорною (темно-коричневою) фарбою. Орнамент у вигляді ліній та смуг. На цілій мисці малюнок у вигляді з'єднаних овалів, які нагадують цифру 8. Овали об'єднані в одну широку смугу. Всередині овалів потрійна хвиляста лінія. По сторонах від них — тонкі лінії (рис. 1, 8). Цікавим є фрагмент миски із зображенням птаха, який віддалено нагадує лелеку (?) (рис. 1, 6). Частина мисок має розписи з обох сторін. На двох фрагментах мисок є отвори. Можливо, це сліди ремонту тріснутих посудин, такі варіанти дуже часто зустрічаються в етнографічному посуді. Кількома фрагментами представлені миски сфероконічної форми великих розмірів із вінцями нахиленими досередини посудини. Однім фрагментом представлено миску конічної форми з профільованим вінцем, відхиленим назовні. Двома фрагментами представлено зооморфні миски на чотирьох ніжках.

Кубки — невеличкі посудини із S-подібним профілем, тонкостінні (рис. 1, 7). Глина добре вимішана, випал якісний. Орнамент метоп-

ний. Розпис чорною, червоною, зрідка чорною і червоною фарбами по ангобованій поверхні. Кубкоподібні посудини за формою нагадують кубки, лише більші за розміром, товстостінні. Розпис чорною фарбою. Зрідка трапляються без орнаментів. Грушоподібні посудини представлені одним фрагментом вінця з розписом у нижній частині.

Амфори складають численну групу знахідок (рис. 1, 9). Це посудини середніх і великих розмірів, випал черепка якісний. Розпис виконано чорною (темно-коричневою) фарбою по ангобованій поверхні. Вінця великі, сильно профільовані, відхилені назовні, розписані з двох сторін. Ручки розміщено під вінцями та по середині висоти тулуба посудини. Кратери — посудини більших розмірів із великими сильно профільованими та відхиленими назовні вінцями. Розпис виконано чорною (темно-коричневою), зрідка червоною, фарбою по ангобованій поверхні. Основна орнаментальна схема S-подібна петля. Також деякі посудини прикрашені розписом чорною та білою фарбами. Чорна основна, а біла — допоміжна. Вона ніби оконтурює

основний малюнок. Невеликою кількістю представлені фрагменти посудин, які прикрашені розписом червоною фарбою.

Серед столової кераміки виділено невеличку кількість фрагментів імпорту. Глина цих посудин світло-жовтого кольору, поверхня покрита ангобом коричнево-цегляного кольору, розпис виконано темно-коричневою фарбою. Поверхня посудин місцями обсіпалась. Це може бути кераміка з пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя.

Досліджені фрагменти біноклеподібних посудин товстостінні, випал черепка якісний. Орнамент нанесено чорною фарбою. Орнаментальна схема — «совиний лик».

Антропоморфна пластика представлена фрагментами жіночих статуєток на ступкоподібній (рис. 1, 11) та веретеноподібній ніжках. Голівки круглі, ніс сформований заціпом, очі — наскрізні проколи. Статуєтка періоду VI покрита заглибленим орнаментом, а статуєтки етапу VII покриті чорно-білим та чорного кольору орнаментом. Деякі статуєтки не орнаментовані. Заглибленими лініями на них показано окремі частини людського тіла.

Зооморфна пластика втілена у стилізованих зображеннях бика та, можливо, свині. Статуєтки виготовлені з добре вимішаної глини, гарного випалу. Колір черепка червоно-цегляний у двох великих статуєтках та сіруватий — у маленькій. Великі статуєтки розписані темно-коричневою фарбою. Орнамент у вигляді смуг та косої сітки (рис. 1, 10).

Серед знахідок пізньосередньовічного шару — фрагмент підсвічника, люлька, цвях, кахлі, поливна та неполивна кераміка. Всі кахлі з рельєфним орнаментом, який виступає над загальною площиною. Орнамент геометричний та зооморфний. Поливна кераміка покрита поливою зеленою, коричневою та жовтуватого кольорів. Неполивна кераміка розписана ангобами білого та коричнево-цегляного кольору.

Знахідок часів черняхівської культури найменше — виявлено лише кілька фрагментів посудин сірого кольору, які виготовлені на гончарному крузі, та фрагменти античних тарних амфор світло-коричневого кольору.

Знахідки чорноліської культури представлені фрагментами посудин сірого кольору із заглибленим орнаментом, неорнаментованих та ручками. Орнамент у вигляді горизонтальних смуг, у які вписано трикутники і косі лінії.

Виявлений матеріал належить до 4 культурних шарів: пізньосередньовічний шар із матеріалами XVI — першої половини XVII ст.; черняхівський (II—V ст.); чорноліський (X—VII ст. до н. е.) та трипільський. В останньому виявлено матеріали двох етапів Трипілля — VI та VII. Етап VI (4700—4200 рр. до н. е.) з канельованою керамікою і гребінцевим штампом. Ці матеріали можна віднести до Борисівсько-

го типу пам'яток. Знахідок етапу VII (4100—3700 ст. до н. е.) — найбільше. Це й глиняна площадка, і більшість мальованої кераміки. Ці матеріали можна синхронізувати з пам'ятками типу Ворошилівка на Південному Бузі. Більш точне датування можна буде зробити після повного дослідження цього унікального об'єкту [Косаківський, Рудь, 2009, с. 336—343].

ДОСЛІДЖЕННЯ 2008 р.

Закладено два розкопи: 3 і 4.

Розкоп 3. Ще у 1995 р. під час прокладання траншеї для водогону, на городі жителя села О. В. Березовського по вул. І. Богуна, 18, було частково зруйновано верхню частину гончарного горна. Нижня частина печі залишилась неушкодженою. Водогін проклали, траншею засипали.

З дозволу власника садиби заклали невеликий розкоп — 7 × 5 м (35 м²). Розкоп розташований у кінці городу: з одного боку вулиця, з іншого — двір сусідньої садиби М. Шелест, а з двох інших — город.

При першому прокопуванні на глибину до 0,15—0,2 м виявили окремі матеріали, які належать до пізнього середньовіччя: фрагменти поливної та неполивної кераміки, кілька фрагментів кахель, металеві вироби (кований цвях і шворінь), фрагменти гутного скла.

На глибині 0,25—0,45 м майже по всій діагоналі розкопу, у напрямку північ — південь розчистили скупчення каміння, яке виявилось залишками нижньої частини східної стіни будівлі. Стіна завалилась всередину споруди. Серед каміння знайдено окремі фрагменти пізньосередньовічної і трипільської кераміки та кістки тварин. Від південної та західної стін споруди також виявили скупчення каміння.

Поряд із завалом східної стіни із зовнішньої сторони, на відстані 0,1 м від неї, на глибині 0,46 м від денної поверхні розчистили залишки верхньої частини гончарного горна. Його діаметр становив тут 1,3 м. Сам горн викопаний у материк у вимашений тонким шаром глини. Під час випалювання кераміки глина горна та шар землі навколо випалились і набули червоного кольору.

Навпроти горна, всередині будівлі розчистили заглиблення діаметром до 2,3 м, у якому виявили різноманітні знахідки: кераміку, кістки, каміння, попіл, деревне вугілля, шлаки (гутні (?) та металеві), стулки річкових молюсків, фрагменти люльки тощо.

Основну масу знахідок складають фрагменти кераміки цегляно-червоного та сірого (димлена кераміка) кольорів, які належали різним формам посуду.

Найбільш численну групу кераміки складають фрагменти горщиків — вінця, стінки, ручки та денця. Горщики мають кулясту форму, великі відхилені назовні вінця та одну ручку,

прикріплену до верху вінець та середньої частини тулуба. Денця плоскі, з профільованими краями. Діаметр вінець коливається від 14 до 34 см, а денець — від 9 до 18 см. Верхня частина плічок, шийка та вінця горщиків розписані коричневим і білим ангобом. Орнамент у вигляді прямих та хвилястих концентричних ліній. Інколи по широкій білій смузі в ряд розміщено орнамент у вигляді кола, косих відрізків, букви V тощо. Верхня частина деяких вінець покрита поливою, яка виконує тут декоративну функцію.

Зрідка зустрічаються фрагменти вінець від ринок.

Значно ширше у керамічному комплексі представлені фрагменти мисок та макітер. Їхні вінця середньої ширини, відхилені назовні. Орнаменти у вигляді прямих, хвилястих або косих ліній, плям овальної форми розміщено з обох сторін вінець. Окремі вінця макітер не орнаментовані.

Деякі фрагменти мисок покриті зеленою поливою. На окремих мисках вінця із зеленою, а нижня частина — з коричневою поливою. Під зеленою поливою є заглиблений орнамент у вигляді хвилястих ліній.

Люлька представлена кількома фрагментами від чубука та чашечки. Орнамент чашечки складається з овалів та квадратів обрамлених горизонтальними лініями.

Незначною кількістю представлені ніжки від сковорідок. Окремими знахідками є фрагменти підсвічників. Поверхня одних покрита поливою, частіше зеленою, а інших — неполивна із заглибленим орнаментом у вигляді горизонтальних ліній.

Особливу групу керамічних виробів становлять фрагменти кахель із рослинним і геометричним орнаментом.

Вироби із заліза: ковані цвяхи з великою шлямпою, шворинь тощо.

Окрему категорію знахідок становлять шлаки, деревне вугілля, попіл та кістки тварин, які були зосереджені в передпічній ямі.

Отже, досліджуваний комплекс являє собою залишки майстерні гончара, яка складалась із будівлі, нижня частина стін якої була кам'яною. Розкопано лише частину споруди розмірами 7 × 4 м. Посередині майстерні, навпроти горна — заглиблення круглої форми, яке могло використовуватись як передпічна яма, з якої вели випалювання кераміки. Гончарна піч знаходилась поруч, за східною стіною майстерні. Вона була двохярусною.

У зв'язку з майбутньою музеєфікацією цього об'єкту у складі музейного комплексу Державного історико-культурного заповідника «Буша», розкопки об'єкту не завершено. Його законсервовано, а після зведення павільйону дослідження буде закінчено.

Попередньо можемо датувати пам'ятку добою пізнього середньовіччя, а саме XVI — пер-

шою половиною XVII століть [Косаківський, Рудь, 2009а, с. 94—95].

Розкоп 4 розмірами 10 × 12 м (площа 120 м²) закладено на городі жительки с. Буша Л. Лихач по вул. І. Богуна, 1. У ході дослідження в цьому розкопі виявлено різночасові археологічні матеріали: трипільської культури етапів VI, VII та СІІ, чорноліської культури, скіфського часу, періоду Київської Русі та пізнього середньовіччя.

Трипільля етапу VI представлено фрагментами горщиків округлої форми з невеликими відхиленими назовні вінцями. Одна група посуду орнаментована канелюрами та гребінцевим штампом, а друга прикрашена заглибленим орнаментом у вигляді прокреслених ліній і ямок. Інколи вони поєднані з канелюрами. Окремими фрагментами представлено частину біноклевидної посудини та антропоморфної статуетки, які також прикрашені заглибленим орнаментом.

Трипільля етапу VII характеризується фрагментами столової кераміки від амфор, кубків, мисок тощо. Більша частина посуду орнаментована прокресленими лініями, овалами та напівовалами. Орнамент виконано чорним, зрідка чорно-червоним та білим ангобом. Кухонна кераміка представлена кількома фрагментами вінець із розчосами, рядками вдавлень та наліпами на тулубі горщика.

Матеріали трипільської культури етапу СІІ представлені окремими знаряддями праці, столовою та кухонною керамікою. Столова кераміка — це фрагменти посудин, як правило стінки, інколи з ручками, вінця нечисленні ледь відхилені назовні. Орнамент виконаний чорним ангобом у вигляді косих смуг, які зрідка утворюють сіточку. Кухонна — численні фрагменти вінець та стінок горщиків. Вінця без розчосів, з орнаментом у вигляді рядків вдавлень. Зовнішня поверхня стінок горщиків заглажена недбало. На деяких плічках наявні конічні наліпи. Два фрагменти кераміки орнаментовані відтиском шнура.

Знаряддя праці представлено фрагментами кремінних пластин та керамічними пряслами, які можна віднести до етапу СІІ.

Також у розкопі виявлено фрагменти горщика темно-сірого кольору кулястої форми з високою циліндричною шийкою. Орнамент у вигляді трикутнопобудованих заглиблених ліній, які горизонтально розміщено на плічках горщика. Ця знахідка відноситься до чорноліської культури.

Кілька фрагментів кераміки, прикрашених валиком із вдавленнями по ньому, можемо віднести до скіфського часу.

Кераміка періоду Київської Русі (X—XI ст.) — гончарні товстостінні горщики з відхиленими назовні вінцями. Плічка посудин прикрашено заглибленими смугами хвилястих ліній.

Пізнє середньовіччя у розкопі 4 представлено найповніше з-поміж інших культурних

шарів. Основними знахідками цього часу є численні фрагменти від керамічних виробів.

Численну групу посуду складають горщики різних розмірів, із ручками, інколи полив'яні. Вінця горщиків широкі, ледь відхилені назовні з орнаментом у вигляді прямих або хвилястих ліній, які покривають всю поверхню вінець та переходять у розписи на плічках. Як і на вінцях, на плічках орнамент подібний, але ускладнений косими смугами, «крапками», «комами». плямами тощо. Він займає, як правило, всю верхню частину горщика. Розписи виконано коричневим, чорним, зрідка в поєднанні з білим ангобом.

Миски також складають чисельну групу знахідок. Серед них є полив'яні та неполив'яні. Перші покриті зеленою та зеленою і коричневою поливою. Вони сферичної та сферо-конічної форми. У сферичних — вінця нахилені досередини, а у сферо-конічних вони широкі й відхилені назовні. Вінця таких мисок під зеленою поливою мають заглиблений орнамент у вигляді хвилястих ліній, а нижня частина мисок неорнаментована й покрита коричневою поливою. Зрідка трапляються миски, вінця яких покриті зеленою поливою, а внутрішня частина розписана цегляно-коричневим ангобом і без поливи.

Окрема категорія — миски неполивні з розписом цегляно-коричневим ангобом. Орнамент рівномірно розміщений по всій внутрішній поверхні мисок і складається з прямих та хвилястих ліній, а на стінці мисок він у вигляді декоративного фриза.

Невеличка кількість мисок також сферо-конічної форми з широкими відхиленими назовні вінцями сірого кольору без орнаменту.

Макітри виготовлено з глини світлих кольорів. Їхні вінця широкі, відхилені назовні та прикрашені розписом коричневим ангобом. Орнамент у вигляді хвилястих ліній, «ком», косих смуг.

Невелику за кількістю, але цікаву групу становлять ніжки, стінки та ручки від сковорідок сірого та коричневого кольорів.

Знахідки підсвічників також нечисленні. Це переважно фрагменти нижніх частин. Вони є з поливою і без неї. Неполивні з орнаментом у вигляді горизонтальних ліній.

Фрагменти поливної кераміки різних форм та різних кольорів: кількох відтінків зеленого й коричневого, а також із прозорою поливою по білому ангобу. Полива, як правило, займає внутрішню поверхню посудин. Фрагмент ручки із зеленою поливою має декоративну оздобу у вигляді скрученої спіралі.

Жбани з профільованими вінцями без орнаменту, інколи з поливою на внутрішній стороні.

Сіра димлена кераміка представлена вінцями, стінками й денцями від посудин різних форм — горщиків, глечиків тощо. Їхня повер-

хня інколи лощена. На вінцях і плічках орнамент у вигляді рядка ямок, а на стінках — вертикальні смуги.

Кахель хоч небагато, але вони інформативні. Орнамент геометричний (різні фігури), антропоморфний (людина) та зооморфний (коні). Кахлі не поливні.

Окремими знахідками представлено: фрагменти люльки, кістяний мундштук до неї, залізний наконечник стріли.

Отже, у розкопі № 4 виявлено цінні матеріали, які свідчать про інтенсивне та довгочасове заселення міжріччя Мурафи та Бушанки, починаючи від Трипілля й аж до нашого часу [Косаківський, Рудь, 2009а, с. 95—97].

ДОСЛІДЖЕННЯ 2009 р.

У польовому сезоні цього року продовжили дослідження трипільського житла 2, яке частково розкрито у 2007 р. Об'єкт планувався для музеєфікації в складі Державного історико-культурного заповідника «Буша». Однак у зв'язку з відсутністю фінансування, вирішено продовжити дослідження.

Розкоп розширено на 2 м із північно-західної та північно-східної сторони. Таким чином, його розміри збільшились до 16 × 12 м, а загальна площа до 192 м².

У розкопі продовжили розчистку залишків трипільської площадки [Рудь, 2009, с. 2]. Глиняна обмазка площадки розташована нерівномірно по площі розкопу, інколи кількома шарами. Випал її якісний. Там, де обмазка не порушена, вона залягає суцільним шаром. Скупчення обмазки виявлено у західній, північній та східній частинах розкопу.

З деталей інтер'єру житла розчищено черинь печі, на якому виявлено сліди багатьох ремонтів, про що свідчать нашарування обмазки різної товщини. Також зафіксовано фрагмент нижньої частини стінки печі, яка була на обмазці. Поряд, у глиняній обмазці, знаходився розвал великої посудини, етапу VI, зі шлаковою поверхнею.

Над обмазкою та у верхньому її шарі виявлено мальовану кераміку (етап VII). Нижче, на рівні обмазки, а в окремих місцях і під нею, виявлено кераміку із заглибленим орнаментом (етап VI). Інколи кераміка та інші речі обох періодів Трипілля знаходились поряд, тому що культурні шари на поселенні часто перевідкладені, внаслідок неодноразового заселення цієї території в наступні історичні часи, у тому числі й у Трипіллі.

У північній частині площадки розчищено фрагменти невеликої вимостки у вигляді неглибокого коритця (?) прямокутної форми. Глиняна маса вимостки подібна до складу обмазки житла.

У південній частині розкопу розчищено частину слов'янської напівземлянки з піччю-кам'яною

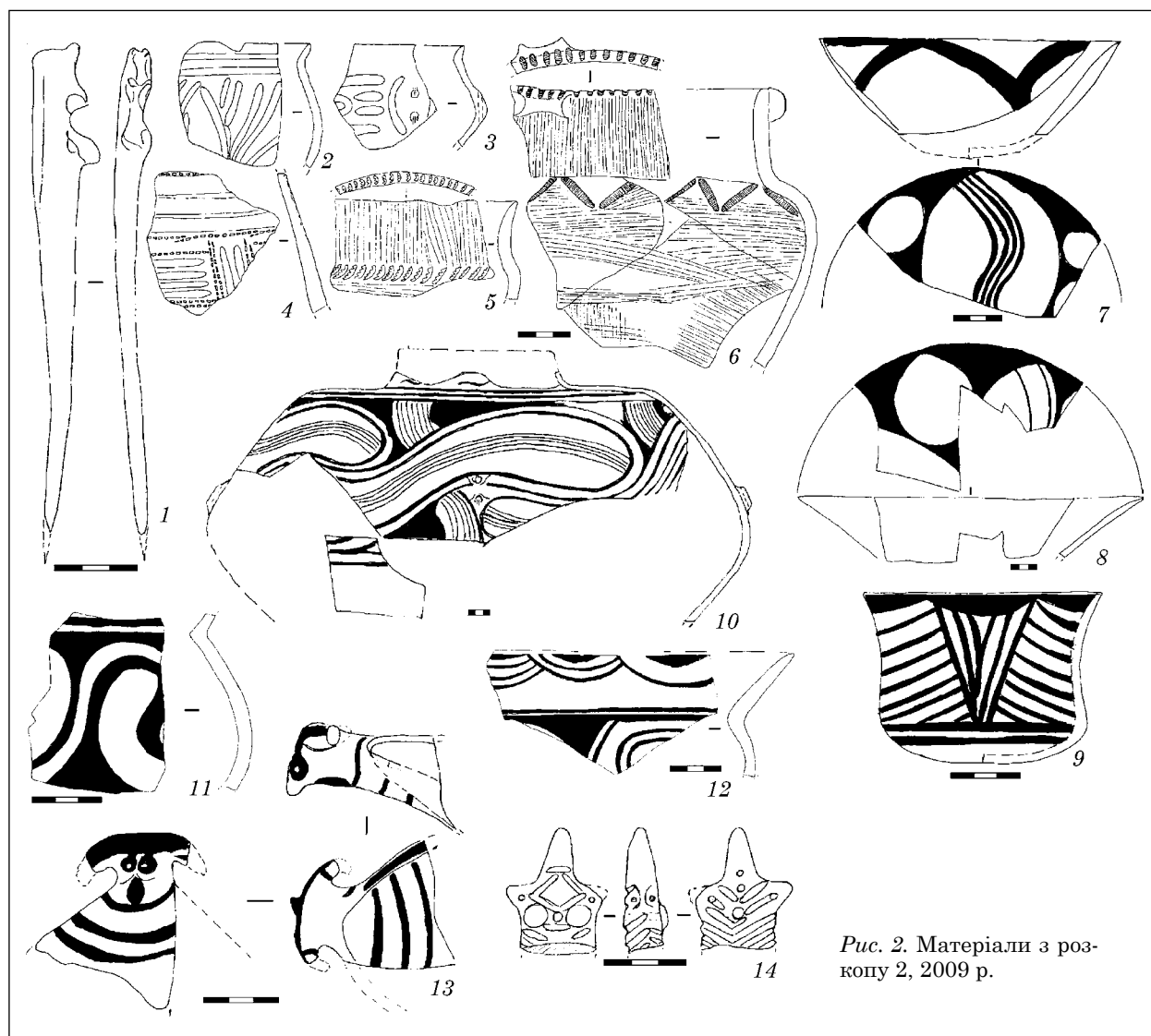

Рис. 2. Матеріали з розкопу 2, 2009 р.

та товстостінною ліпною керамікою. Землянкою зруйновано частину трипільської площадки.

Крім того, у розкопі виявлено окремі фрагменти кераміки чорноліської культури, скіфського часу, черняхівської культури, періоду Київської Русі та пізнього середньовіччя.

Основні знахідки належать до трипільської культури: фрагменти кераміки із заглибленим та розписним орнаментами, знаряддя праці (з кременю, каменю, рогу, кістки), антропоморфна та зооморфна пластика.

Найчисельнішими знаряддями є вироби з кременю — ножевидні пластинки, шкребки кінцеві й на відщепках, наконечник дротика й стріли, виготовлені як із волинського кременю, так і з місцевого дністровського — чорного та світло-сірих відтінків. Значна кількість відщепів дністровського кременю, виявлена в розкопі, свідчить про місцеве виробництво, хоча за якістю виготовлених знарядь такий креміль значно поступається привізному.

Крем'яні сокири представлено двома цілими зразками, а кам'яні зернотертки кількома

фрагментами. Знаряддя з кістки — проколки (рис. 2, 1), шило й лощило з ребра, з рогу — два фрагменти верхніх частин рогових мотик і нижня частина мотики. У верхній частині однієї з мотик зберігся просвердлений отвір, а інша мотика зламалась саме на отворі. В обох мотик верхні кінці добре заполіровані, а в одній тут же є заглиблення. Заполірування й заглиблення утворилось на мотиках у процесі їх використання.

Керамічні вироби, виявлені у розкопі 2, належать до двох періодів (середнього та пізнього) і двох етапів (VI, VII) трипільської культури. Основна маса знахідок — матеріали середнього Трипілля. Пізньотрипільська кераміка представлена окремими фрагментами.

Кераміка етапу VI трипільської культури представлена кількома групами.

Перша група — посуд світло-коричневого та сірого кольорів, як правило, невеликих та середніх розмірів, найчастіше — кубки: посудини зі сферичним тулубом, циліндричною шийкою та слабо профільованими вінцями.

Орнамент у вигляді горизонтальних та косих ліній, виконаний канелюрами та гребінцевим штампом, покриває всю посудину. Інколи канелюри поєднано з рядками круглих заглиблень. Зустрічаються також вироби лише з канелюрами. Поверхня таких виробів, як правило, залощена. На окремих зразках у середній частині тулуба посудини є невеличкі вушка з вертикальними проколами. Орнамент, як правило, розміщений по всій поверхні виробу, аж до донця (рис. 2, 2—4). Один кубок виявлено майже цілим. Його шийка прикрашена потрійним канелюром, який обрамлено з двох боків смугами гребінцевого штампю. Тулуб кубка майже повністю прикрашений таким же орнаментом, як і на шийці, лише орнаментальні смуги спрямовані навкоси, зверху до низу, до донця посудини.

Друга група — горщики, переважно, великого й середнього розмірів, біконічної форми, з відхиленими назовні вінцями, часто з широкою циліндричною горловиною. Орнамент у вигляді прокреслених заглиблених ліній, ямок тощо покриває більшу частину посудини, у тому числі й внутрішню поверхню вінець. На окремих посудинах є невеличкі ручки-вушка з вертикальними проколами. На деяких інших посудинах ручки великі з орнаментом та з горизонтальним проколом. Окремі фрагменти належать грушоподібним посудинам. Зрідка трапляються невеличкі посудини циліндричної форми з непрофільованими вінцями, з орнаментом у верхній частині посудини та рукою-наліпом. Одним фрагментом представлено посудину декоровану заглибленим орнаментом та промальовкою червоною вохрою між заглибленими лініями. В одному екземплярі також фрагмент посудини, у якій канавку заповнено білою пастою. Кілька фрагментів від посудин на високих піддонах. Окремо слід згадати про фрагменти великих товстостінних посудин із великими відхиленими назовні вінцями та канельованим орнаментом і рядками крапок. Два фрагменти мають рядки наліпів. На одному з цих фрагментів наліпи поєднано з розписом чорним ангобом. У цій же групі невеликою кількістю представлено посудини з наліпами та рядками заглиблень. Кілька фрагментів із заглибленим орнаментом виконані з глиняної маси іншої якості на відміну від усіх попередніх. Відмінний у них і декор.

Третя група — посудини, зовнішня поверхня яких покрита шлікуванням, а внутрішня гарно заглажена.

Четверта група — біноклевидні посудини з широкими конічними раструбами та фігурними перемичками. Орнамент також заглиблений, подібний до орнаменту другої групи. Декоровано як внутрішню, так і зовнішню сторони раструбів біноклів.

П'ята група — антропоморфна пластика цього періоду представлена двома фрагмен-

тами. Перший — плечова частина статуетки з конічним виступом замість голови та заглибленим орнаментом (рис. 2, 14), другий — частина правої ноги великої статуетки, яка також декорована заглибленим орнаментом.

Кераміка етапу VII представлена двома групами — кухонна та столова.

Кухонний посуд — горщики різних розмірів із широкими й високими вінцями та округлими плічками (рис. 2, 5—6). Поверхня горщиків покрита розчосами як ззовні, так і зсередини. У цьому випадку вони виконують не декоративну, а технологічну функцію. Це залишки заглажування поверхні під час виготовлення горщика. Глиняна маса цих виробів, за кількома винятками, має значну домішку товченої черепашки. Колір черепка, переважно, сірий.

Декоровано, як правило, вінця та верхню частину тулуба виробу. На вінцях орнамент розміщено в кілька ярусів. Верх вінець прикрашено вдавленнями. На окремих вінцях збереглась червона вохра. На переважній більшості вінець декор має дві смуги. У нижній, ширшій — розчоси, а у верхній (під самим верхом вінець) — рядки заглиблень, наліпи, несправжні вушка-ручки. Зрідка ручки й наліпи розміщено в нижній частині вінець, при переході в тулуб. Окремі вінця мають лише розчоси, а на інших вони відсутні. Плічка більшості горщиків мають орнамент у вигляді відбитків гребінцевого штампю, які розміщено косими рядками, у вигляді фестонів, хвилястих ліній, рядків ямок тощо. Одним фрагментом представлено ніжку зооморфного горщика, виготовленого з такої ж глиняної маси.

Столовий посуд цього періоду представлений у найбільшій кількості. Він виготовлений із добре відмудленої глини, інколи з домішкою піску. Випал добрий, колір черепка червоно-ватого відтінку. Розписи виконано темно-коричневим або чорним ангобами по попередньо ангобованій поверхні посудин. Інколи розписи виконано чорним і білим ангобами, зрідка червоним (цегляно-червоним) або чорним і червоним (цегляно-червоним). Після розписів значну частину виробів ложили. Після лошіння вироби досушували й випалювали.

Форми столового посуду різноманітні.

Миски — найбільш чисельна категорія столового посуду. Переважають миски конічної форми з ледь відхиленими назовні вінцями. Їхній діаметр від 14 до 56 см. Поверхня миски, яка розписана, покрита ангобом. Розпис виконано чорною (темно-коричневою) фарбою. Орнамент у вигляді овалів, зімкнутих овалів, фестонів, дуг, хвилястих ліній, овальних і листовидних плям тощо. Овали об'єднані в одну широку смугу. Всередині овалів смуги з 1—4 хвилястих ліній (рис. 2, 7—8).

Частина мисок розписана з обох сторін. Розписи із зовнішньої сторони, як правило, у виг-

ляді великих овалів, об'єднаних в одну композицію.

Миски сферо-конічної форми займають великий відсоток серед інших мисок. Їхній діаметр коливається від 16 до 40 см. Вінця в них нахилені досередини. Більшість їх не орнаментована. У тих, що з орнаментом, розписом покрита як внутрішня поверхня, так і з розписом чорним і червоним ангобом із двох сторін.

Чисельну категорію в цій підгрупі становлять зооморфні миски. Діаметр їхній від 10 до понад 40 см. Частина з них має на вінцях зооморфні наліпи у вигляді голівок тварин із рогами, в інших — ніжки конічної форми або у вигляді довгого прямокутного невисокого виступу. Більшість зооморфних мисок мають сферо-конічну форму та розпис із двох сторін. Внутрішня поверхня розписана, переважно, збровидним орнаментом, а зовні — фестонами. Вінця в таких мисках плоскі, широкі, відігнуті назовні, часто з розписом (рис. 2, 13). На вінцях є також виступи-ручки.

Кубки — невеличкі посудини із S-видним профілем, із відхиленими назовні вінцями, тонкостінні, зрідка з ручками. Глина добре вимішана, випалювання якісне. Орнамент, переважно, метопний. Розпис чорною, зрідка коричневою і червоною фарбами по ангобованій поверхні (рис. 2, 9).

Кубкоподібні посудини — за формою нагадують кубки, лише більші за розміром, товстостінні. Розпис чорною фарбою. Розписи, переважно, метопи. Зрідка трапляються без орнаментів, з отворами під вінцями.

Амфори складають велику групу знахідок. Це посудини середніх і великих розмірів, випалювання черепка якісне. Вінця лійчасті, великі, сильно профільовані, відхилені назовні, розписані з двох сторін. Розпис виконано чорною (темно-коричневою) фарбою по ангобованій поверхні. В орнаментатії переважають метопи, фестони, овали, концентричні лінії, видовжені плями. Ручки розміщені під вінцями та посередині тулуба посудини з горизонтальними й вертикальними проколами.

Кратери — посудини більших розмірів із кулястим тулубом і великими лійчастими вінцями (рис. 2, 11, 12). Розпис виконано чорною (темно-коричневою) фарбою по ангобованій поверхні. Основні орнаментальні схеми: S-видна петля, лицьова, метопи, фестони. S-видна петля розміщена, як правило, на тулубі, а лицьовий орнамент, метопи і фестони — з внутрішньої та зовнішньої частини вінець. «Чоловічки» в деяких лицьових схемах мають форму кола або подовжені — листковидні.

Грушоподібні посудини — виробы середніх і великих розмірів біконічної форми з вузькою горловиною та кулястою верхньою частиною тулуба (рис. 2, 10). Ручки невеликі, з вертикальним або горизонтальним проколами, розташовані в найширшій частині тулуба. Верхня

частина тулуба прикрашена розписами. Основні орнаментальні схеми — тангентна, S-видна петля, кола.

Покришки — шоломоподібні зі злегка відігнутими краями, розписані чорним ангобом. Основний елемент розпису — чотирипроменева зірка.

Деякі посудини (амфори, кубоподібні посудини, кратери, грушоподібні посудини) прикрашені розписом чорною та білою фарбами. Чорна основна, а біла — допоміжна. Вона ніби оконтурює основний малюнок.

Біноклеподібні посудини представлені окремими фрагментами: яйцеподібні тулуби, великі конічної форми раструби. Вони товстостінні, випал черепка якісний. Орнамент нанесено чорною фарбою. Орнаментальна схема — «совиний лик».

Серед столової кераміки виділено деяку кількість фрагментів — імпортів: амфори, покритишки, миски, зооморфні миски тощо. Глина цих посудин світло-жовтого кольору, поверхня покрита ангобом коричнево-цегляного кольору, розпис виконано темно-коричневою фарбою. Поверхня посудин місцями обсіпалась. Це може бути кераміка з пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя.

Антропоморфна пластика представлена фрагментами двох жіночих статуеток, від яких збереглися лише торси. На одній статуетці є сліди розпису темно-коричневою фарбою. В обох статуетках на стегнах є проколи.

Зооморфна пластика представлена також двома фрагментованими статуетками. Це стилізовані зображення медведя та бика. Статуетки виготовлені з добре вимішаної глини, випал їх хороший. Колір черепка сірий і червоно-цегляний.

Також у розкопі виявлено 2 пінтадери конічної форми.

У розкопі, крім трипільських матеріалів, виявлено й знахідки інших давньоісторичних періодів. До черноліської культури належать фрагменти великої посудини сіро-чорного кольору з орнаментом у вигляді заглиблених ліній. Скільський час представлено двома фрагментами вінець сірого кольору з отворами під вінцями та наліпним валиком. До черняхівської культури належить один фрагмент ручки античної амфори світло-коричневого кольору. Ранньослов'янський період у розкопі представлений залишками житла з піччю-кам'яною та фрагментами товстостінної кераміки сіро-чорного кольору. Період Київської Русі репрезентує ливарна форма виготовлена з місцевого піщаника. Пізньосередньовіччя представлено фрагментами кахель.

Отже, виявлений у ході археологічних розкопок 2007—2009 рр. матеріал належить до різних культурних шарів, що підтверджує думку І.С. Винокура про багаторазове заселення території в межиріччі Мурафи і Бушанки, починаючи з енеоліту.

Найбільш дослідженим шаром є трипільський. У ньому виявлено матеріали етапів VI і VII. Знахідок цього часу найбільше, вони становлять основу колекції. Невеликою кількістю матеріалу представлений етап СII, який яскраво виділяється з усієї керамічної колекції.

Знахідки етапу VI датовано 4300—4200 рр. до н. е. Їх можна віднести до Борисівського типу пам'яток. Знахідки етапу VII — 4100—3600 рр. до н. е. Це і глиняна площадка, і більшість малюваної кераміки. Ці матеріали можна синхронізувати з пам'ятками типу Ворошилівка на Південному Бузі.

Окремими знахідками представлено пізніші археологічні культури та історичні періоди: чорноліська культура (XI—VIII ст. до н. е.), скифський час (VII—III ст. до н. е.), черняхівська культура (II—V ст.), період ранніх слов'ян (V—VIII ст.), період Київської Русі (X—XI ст.) та пізньосередньовічний шар із матеріалами XVI — першої половини XVII ст.

Дослідження трипільської площадки не завершено. Розкоп законсервовано для подальшого дослідження.

Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Тр. VI АС. — Одеса, 1886. — Т. 1. — С. 86—102.

Винокур І.С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 122—130.

Винокур І.С., Альошкін О.М., Забашта Р.В. та ін. Буша: історико-краєзнавчі нариси. — Хмельницький, 1991.

Зінько Ю.А., Косаківський В.А., Степанчук Ю.С. Буша: стан і перспективи археологічних досліджень // Матеріали XII Подільськ. іст.-краєзн. конф. (22—23 листопада 2007 р.). — Кам'янець-Подільський, 2007. — Т. 1. — С. 224—227.

Косаківський В.А., Рудь В.С. Дослідження житла трипільської культури на поселенні в с. Буша // С.Н. Бибиков и первобытная археология. — СПб., 2009. — С. 336—343.

Косаківський В.А., Рудь В.С. Дослідження археологічної експедиції ВДПУ ім. М. Коцюбинського в с. Буша Ямпільського району // Вісн. Ін-ту історії, етнології і права. — Вінниця, 2009а. — Вип. 7. — С. 91—97.

Рудь В.С. Археологічна практика студентів ПЕП: «Буша-2009» // Педагог. — 2009. — Вересень. — № 1 (379). — С. 2.

Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской Губернии. — М., 1901.

В. А. Косаківський, В. С. Рудь

АРХЕОЛОГИЯ БУШИ И ЕЕ ОКРЕСТНОСТЕЙ

Археологические памятники с. Буша исследовались с конца XIX века. Здесь выявлены памятники, относящиеся к различным историческим периодам, начиная с энеолита: трипольская, чернолеская и черняховская культуры, скифское и раннеславянское время, периоды Киевской Руси и позднего средневековья. На протяжении трех полевых сезонов (2007—2009 гг.) экспедицией Винницкого государственного педагогического университета им. М. Коцюбинского продолжались исследования этого многослойного памятника. Большая часть материала относится к Среднему Триполью (этапы VI, VII).

V. A. Kosakivskiy, V. S. Rud

ARCHAEOLOGY OF BUSHA AND BOUNDARY OF THE VILLAGE

Archaeological sites of the village Busha have been studied from the late nineteenth century. These sites belonging to different historical periods from Chalcolithic: trypillia, chernolesska and cherniahovska cultures, Scythian and early Slavonic times, periods of Kievan Rus and the late Middle Ages. Over a period of three field seasons (2007—2009) the expedition of Vinnytsia State Pedagogical University continued archaeological research of this multilayer-settlement. Major part of the materials relates to the middle Trypillia (phases VI, VII).